

Η προσφορά εργασίας των γυναικών στην Ελλάδα πριν και κατά τη διάρκεια της κρίσης

Ιωάννης Χολέζας*

1. Εισαγωγή

Η συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας είναι σημαντική για τις ίδιες τις γυναίκες, αλλά και για τη χώρα συνολικά, για κοινωνικούς και οικονομικούς λόγους. Σε ατομικό επίπεδο, η συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας και, σε δεύτερη φάση, η απασχόλησή τους, συνεπάγεται οφέλη για τις ίδιες τις γυναίκες. Η απασχόληση των γυναικών οδηγεί στην οικονομική τους χειραφέτηση και, επομένως, αυξάνει την ελευθερία τους. Παράλληλα, όσο περισσότερες γυναίκες εργάζονται τόσο ενισχύεται ο εκδημοκρατισμός της οικογένειας και αυξάνεται η ελευθερία των ανθρώπων να κάνουν επιλογές (Λυμπεράκη, 2017). Η βελτίωση της πρόσβασης των γυναικών στην αγορά εργασίας αναμένεται να συμβάλει ακόμη στην ισότητα των δύο φύλων παρέχοντας ίσες ευκαιρίες σε άνδρες και γυναίκες, επομένως αποτελεί και ζήτημα ηθικό, ζήτημα δικαιοσύνης.

Σε συλλογικό επίπεδο, δεν πρέπει να παραγνωρίζεται το γεγονός ότι οι γυναίκες αποτελούν περίπου το μισό του πληθυσμού μιας χώρας. Στην Ελλάδα, ειδικότερα, βάσει της απογραφής του 2011, περίπου το 51% του πληθυσμού είναι γυναίκες. Είναι δύσκολο, λοιπόν, να φανταστεί κανείς μια χώρα να αναπτύσσεται με βιώσιμο τρόπο και χωρίς να εξαιρείται καμιά πληθυσμιακή ομάδα (inclusive growth), όπως προσδοκούν ο ΟΟΣΑ,

ο ΟΗΕ και η ΕΕ¹, χωρίς να συμμετέχει στη διαδικασία ο μισός πληθυσμός. Παράλληλα, οι γυναίκες μορφώνονται εξίσου ή και περισσότερο από τους άνδρες. Στην Ελλάδα, περίπου το 55% των γυναικών άνω των 15 ετών δεν συμμετέχει στην αγορά εργασίας. Είναι ενδεικτικό ότι, από αυτές, περίπου μία στις δέκα είχε πτυχίο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης το 2016. Η μη συμμετοχή των γυναικών συνεπάγεται διπλή σπατάλη πόρων, καθώς, αφενός, απαξιώνεται το ανθρώπινο κεφάλαιο που διαθέτουν και, αφετέρου, χάνεται η επένδυση στην εκπαίδευση που έχει γίνει από τις ίδιες, την οικογένειά τους και το κράτος². Επιπλέον, η συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας εκτιμάται ότι αυξάνει την οικονομική μεγέθυνση (OECD, 2012).

Εξίσου σημαντική παράμετρος είναι ότι η συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας αναμένεται να συμβάλει στη μείωση των οικονομικών ανισοτήτων και της φτώχειας, καθώς θα οδηγήσει σε αύξηση του εισοδήματος του νοικοκυριού. Σημειώνεται ότι ο κίνδυνος φτώχειας το 2015 ήταν 14,1% για τους εργαζόμενους και 25,4% για τους οικονομικά μη ενεργούς (εκτός συνταξιούχων)³. Δεδομένου ότι το εισόδημα ενός νοικοκυριού προέρχεται, κατά κανόνα, από την εργασία, εξ ου και η ανεργία είναι ο βασικότερος παράγοντας φτώχειας (47,1% κίνδυνος), η συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας μπορεί δυναμικά να περιορίσει σημαντικά τα δύο αυτά μεγέθη. Επιπρόσθετα, λαμβάνοντας υπόψη τη δημογραφική γήρανση στη χώρα μας, είναι κρίσιμη η συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό, ώστε να αναπληρωθούν οι μειώσεις από τις εκροές εργατικού δυναμικού λόγω συνταξιοδότησης. Σύμφωνα με την έρευνα της διαΝΕΟσις που δημοσιεύτηκε τον Σεπτέμβριο του 2016 (Κοτζαμάνης κ.ά., 2016), μέχρι το 2050 ο πληθυσμός της Ελλάδας αναμένεται να μειωθεί από 800 χιλ. ως 2,5 εκατ. άτομα. Συγκεκριμένα, ο εν δυνάμει οικονομικά ενεργός πληθυσμός της χώρας αναμένεται να μειωθεί σε 4,8-5,5

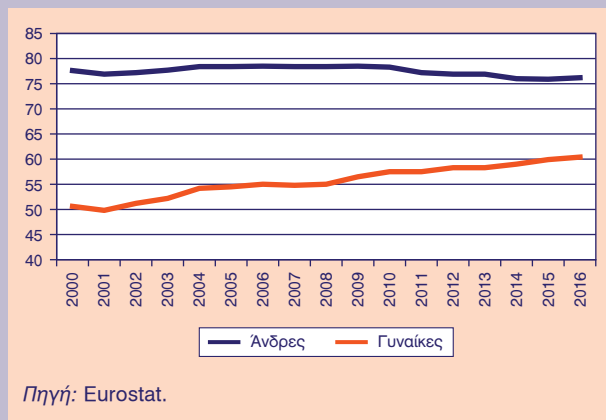
* Ερευνητής Κέντρου Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών (ΚΕΠΕ).

1. Βλέπε στρατηγική «Ευρώπη 2020». Διαθέσιμη στο: <<http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:2020:FIN:EN:PDF>>.

2. Υπενθυμίζεται ότι, σύμφωνα με τη θεωρία ανθρώπινου κεφαλαίου (Becker, 1964), η εκπαίδευση συνιστά μια μορφή επένδυσης, η οποία έχει κόστος άμεσο και έμμεσο για το άτομο (π.χ. χρόνος και προσπάθεια) και την οικογένεια (π.χ. χρηματοδότηση σπουδών), αλλά και την κοινωνία εν γένει, ενώ αποφέρει οφέλη με τη μορφή των αποδοχών από την απασχόληση του ατόμου, επίσης σε ατομικό και κοινωνικό επίπεδο.

3. Τα στοιχεία προέρχονται από το Δελτίο Τύπου της ΕΛΣΤΑΤ για τη φτώχεια που είναι διαθέσιμο στο: <<http://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SFA10/2016>>.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1
Ποσοστό συμμετοχής ανδρών και γυναικών
στην αγορά εργασίας (15-64 ετών)

εκατ. άτομα το 2050 από περίπου 7 εκατ. άτομα που ήταν το 2015. Τέλος, η αναπλήρωση του εργατικού δυναμικού, εφόσον αυτή επιτευχθεί τελικά, αναμένεται να έχει ευεργετικές επιδράσεις και στα ασφαλιστικά ταμεία με τη συγκράτηση του λόγου συνταξιούχων προς απασχολούμενους περιορίζοντας έτσι την ανάγκη επώδυνων, όσο και αναγκαίων, μεταρρυθμίσεων.

Παρά τις δυνητικά θετικές επιδράσεις της συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο, η συμμετοχή τους στην Ελλάδα είναι παραδοσιακά και διαχρονικά χαμηλότερη συγκρινόμενη με εκείνη των ανδρών. Τα επίσημα στατιστικά στοιχεία σχηματίζουν μία εικόνα που προσομοιάζει με εκείνη άλλων χωρών των Βαλκανίων και της Νότιας Ευρώπης, όπως είναι το Μαυροβούνιο, η Κροατία και η Ιταλία, και διαφέρει σημαντικά από εκείνη άλλων, κυρίως βόρειων, ευρωπαϊκών χωρών, όπως είναι η Ελβετία, η Σουηδία και η Δανία. Σύμφωνα με τα στοιχεία της Eurostat, το ποσοστό συμμετοχής των γυναικών στην Ελλάδα⁴ το 2016 αγγίζει το 60%, ενώ στην Ευρωπαϊκή Ένωση των 28 κρατών-μελών (ΕΕ-28) ξεπερνά το 67%. Στις χώρες του ευρωπαϊκού Βορρά που αναφέρθηκαν, το ποσοστό συμμετοχής των γυναικών πλησιάζει και σε κάποιες από αυτές ξεπερνά το 80%. Επιπλέον, στην Ελλάδα υπάρχει σημαντική διαφορά στα ποσοστά συμμετοχής μεταξύ ανδρών-γυναικών της τάξεως των 16 εκατοστιαίων μονάδων περίπου το 2016. Ελάχιστες χώρες-μέλη της ΕΕ-28 έχουν αντίστοιχες διαφορές, όπως η Ιταλία, η Ρουμανία και η Μάλτα, οι οποίες φαί-

νεται να οφείλονται κυρίως στο ασυνήθιστα χαμηλό ποσοστό συμμετοχής των γυναικών⁵. Τέλος, η συμμετοχή των γυναικών, στην Ελλάδα τα τελευταία δέκα χρόνια, ακόμη και κατά τη διάρκεια της κρίσης, αυξάνει συνεχώς, σε αντίθεση με των ανδρών, η οποία μέχρι την αρχή της κρίσης ήταν σχεδόν σταθερή και έκτοτε μειώνεται συνεχώς. Έτσι, την περίοδο 2000-2008 η χώρα εμφάνισε την 15η καλύτερη επίδοση αναφορικά με την αύξηση της συμμετοχής των γυναικών, ενώ την περίοδο 2009-2016 εμφάνισε την 8η καλύτερη επίδοση μεταξύ των χωρών-μελών της ΕΕ-28. Αυτό σημαίνει ότι στη διάρκεια της κρίσης περισσότερες γυναίκες εισήλθαν στην ελληνική αγορά εργασίας από αυτές που αποχώρησαν, περιορίζοντας τη διαφορά από τον μέσο όρο της ΕΕ-28 από 8,6 εκατοστιαίες μονάδες το 2008 σε 6,9 εκατοστιαίες μονάδες το 2016. Το Διάγραμμα 1 είναι ενδεικτικό των εξελίξεων στη διάρκεια της κρίσης, καθώς είναι αισθητή η αύξηση της συμμετοχής των γυναικών από το 2008 και έπειτα, ειδικά σε σύγκριση με το αντίστοιχο ποσοστό συμμετοχής των ανδρών, οπότε η διαφορά μεταξύ των φύλων περιορίζεται.

Το ποσοστό συμμετοχής αντανάκλα μια απόφαση, η οποία αφορά το αν θα συμμετέχει κάποιος στην αγορά εργασίας αναζητώντας απασχόληση ή όχι. Στο πλαίσιο αυτό είναι ενδιαφέρον να εξετάσει κανείς τους λόγους που επικαλούνται οι ίδιες οι γυναίκες για τη μη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας. Στον Πίνακα 1 παρουσιάζονται οι πιο συνηθισμένες αιτίες. Η πρώτη και κυριότερη είναι οι προσωπικοί και οικογενειακοί λόγοι. Αυτοί ουσιαστικά συνδέονται με τις υποχρεώσεις που έχουν οι γυναίκες στο νοικοκυριό, π.χ. η φροντίδα των παιδιών, η φροντίδα των ηλικιωμένων γονιών, κ.ά. Είναι ενδιαφέρον ότι την πρώτη περίοδο περίπου 17% των γυναικών αποδίδουν σε τέτοιους λόγους τη μη συμμετοχή τους, ενώ τη δεύτερη περίοδο η σημασία τους έχει μειωθεί, καθώς τους επικαλείται περίπου το 13% των γυναικών. Αυτό μπορεί να είναι το αποτέλεσμα της αύξησης των πιέσεων προς τις γυναίκες να συμμετέχουν λόγω των δυσμενέστερων οικονομικών συνθηκών και της συνεπαγόμενης μείωσης του εισοδήματος του νοικοκυριού. Η δεύτερη συνηθέστερη αιτία που προβάλλουν οι γυναίκες είναι η εκπαίδευση. Δεν προκαλεί εντύπωση, καθώς είναι γνωστό ότι στην Ελλάδα οι σπουδές συνήθως δεν συνδυάζονται με απασχόληση, ούτε καν μερική. Η τρίτη σημαντικότερη αιτία είναι άλλοι λόγοι που δεν κατονομάζονται,

4. Το ποσοστό συμμετοχής ορίζεται ως ο λόγος του αριθμού των γυναικών που απασχολούνται ή είναι άνεργες ως προς τον συνολικό πληθυσμό των γυναικών σε ένα δεδομένο ηλικιακό εύρος.

5. Το συμπέρασμα προκύπτει μετά τον υπολογισμό συντελεστών συσχέτισης για τα κράτη-μέλη της ΕΕ-28 ανάμεσα στις διαφορές στα ποσοστά συμμετοχής μεταξύ ανδρών και γυναικών 15-64 ετών και: α) τα ποσοστά συμμετοχής του γενικού πληθυσμού, β) τα ποσοστά συμμετοχής των ανδρών και γ) τα ποσοστά συμμετοχής των γυναικών. Προκύπτει ότι ο τελευταίος συντελεστής συσχέτισης είναι μακράν ο υψηλότερος, οπότε συμπεραίνεται ότι αυτό που «οδηγεί» τις διαφορές είναι το ποσοστό συμμετοχής των γυναικών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1 Αιτίες που οι γυναίκες δεν συμμετέχουν στο εργατικό δυναμικό (15-64 ετών, %)

	2004-2007	2010-2016
Για οικογενειακούς και προσωπικούς λόγους	17,4	13,4
Εκπαιδεύεται ή επιμορφώνεται	13,1	13,9
Είναι ασθενής ή ανίκανη για εργασία	1,6	2,1
Πιστεύει ότι δεν θα βρει εργασία/ Δεν γνωρίζει πού να απευθυνθεί	0,3	0,8
Για άλλους λόγους	12,4	12,7
Δεν προσδιόρισε τον λόγο	0,7	0,9

Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού, ΕΛΣΤΑΤ.

ενώ ως τέταρτη συχνότερη αιτία οι γυναίκες επικαλούνται κάποια ασθένεια ή την ανικανότητα προς εργασία. Οι περιορισμένες ευκαιρίες απασχόλησης ατόμων με ειδικές ικανότητες στη χώρα ενδέχεται να ευθύνονται για αυτές τις περιπτώσεις. Μια αναλυτικότερη καταγραφή των αιτιών που κρατούν τις γυναίκες μακριά από την αγορά εργασίας, αναμφίβολα θα επέτρεπε τη χάραξη πολιτικών που ενδεχομένως θα διευκόλυναν τη δραστηριοποίησή τους.

Η συμμετοχή στην αγορά εργασίας ως απόφαση, λοιπόν, εξαρτάται από μια σειρά παραγόντων, οι οποίοι επηρεάζουν την προσφορά εργασίας. Κάποιοι από αυτούς τους παράγοντες εντοπίζονται σε επίπεδο μακροοικονομικό και κάποιοι σε επίπεδο μικροοικονομικό. Στη διερεύνηση των διαφορών μεταξύ χωρών, οι διαφορές στους παράγοντες που επηρεάζουν την απόφαση συμμετοχής στην αγορά εργασίας είναι σχετικά πιο απλό να εντοπιστούν, καθώς σχετίζονται σε μεγάλο βαθμό με τις διαφοροποιήσεις του θεσμικού πλαισίου που υπάρχουν μεταξύ των χωρών, δηλαδή σε διαφορές σε μακροοικονομικό επίπεδο. Όταν όμως αναφέρεται κανείς στο εσωτερικό μιας χώρας, τότε μοιραία το θεσμικό πλαίσιο είναι κοινό και, επομένως, μια σημαντική πηγή διαφοροποίησης εξαιρείται από την ανάλυση. Εξαιρέση αποτελούν οι περιπτώσεις εκείνες όπου έχουν γίνει σημαντικές μεταρρυθμίσεις στη διάρκεια της περιόδου που εξετάζεται. Η Ελλάδα θα

μπορούσε κάλλιστα να θεωρηθεί μια τέτοια περίπτωση, λόγω των σημαντικών θεσμικών και άλλων μεταβολών που έλαβαν χώρα από το 2008. Στόχος του παρόντος άρθρου είναι να προσπαθήσει να εντοπίσει τους παράγοντες, κυρίως μικροοικονομικούς, που επιδρούν στην απόφαση μιας γυναίκας να συμμετέχει στο εργατικό δυναμικό, καθώς και τις μεταβολές που επήλθαν στη σημασία των παραγόντων αυτών στα χρόνια της κρίσης.

2. Δεδομένα και μεθοδολογία

Τα δεδομένα που χρησιμοποιούνται προέρχονται από την Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ) που διεξάγει η ΕΛΣΤΑΤ ανά τρίμηνο και καλύπτει το σύνολο της χώρας. Πρόκειται για ατομικά δεδομένα με μονάδα αναφοράς το νοικοκυριό, ωστόσο περιλαμβάνουν πληθώρα πληροφοριών για κάθε άτομο άνω των 15 ετών ξεχωριστά. Προκειμένου να διερευνηθούν οι μεταβολές στην επίδραση των παραγόντων στην απόφαση των γυναικών να συμμετέχουν ή όχι στην αγορά εργασίας, τα δεδομένα οργανώθηκαν σε δύο δείγματα. Το πρώτο δείγμα περιλαμβάνει παρατηρήσεις από την περίοδο 2004-2007 και αναφέρεται ως περίοδος προ κρίσης και το δεύτερο δείγμα περιλαμβάνει παρατηρήσεις από την περίοδο 2010-2016 και αναφέρεται ως περίοδος κρίσης. Κάθε επίμηρος δείγμα περιλαμβάνει γυναίκες ηλικίας 15-64 ετών, είτε αυτές συμμετέχουν είτε όχι στην αγορά εργασίας. Οι γυναίκες που συμμετέχουν είναι αυτές που απασχολούνται με οποιαδήποτε μορφή σχέσης εργασίας και ανεξαρτήτως ωρών και αυτές που είναι άνεργες, δηλαδή δεν απασχολούνται και ψάχνουν ενεργά για απασχόληση. Για τον ορισμό της ανεργίας υιοθετείται ο επίσημος ορισμός της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας (ILO).

Στον Πίνακα 2 συνοψίζονται ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά του δείγματος ανά περίοδο και ομάδα γυναικών, όπως αυτή ορίζεται από τη συμμετοχή τους ή όχι στο εργατικό δυναμικό. Η μέση ηλικία των οικονομικά ενεργών γυναικών (δηλ. αυτών που συμμετέχουν) είναι μικρότερη, ενώ αυξήθηκε στη διάρκεια της κρίσης και για τις δύο ομάδες. Αυτό ενδέχεται σε ένα βαθμό να αντικατοπτρίζει τη γήρανση του πληθυσμού, παρότι το χρονικό διάστημα είναι σχετικά σύντομο. Οι νέες γυναίκες ηλικίας 15-29 ετών είναι αναλογικά περισσότερες την πρώτη περίοδο, ενώ είναι σαφώς μεγαλύτερο το μερίδιό τους μεταξύ των οικονομικά ανενεργών γυναικών, ενδεχομένως λόγω σπουδών. Η εκπαιδευτική επίτευξη αυξήθηκε σημαντικά στη διάρκεια της κρίσης, ενώ μεγαλύτερο μερίδιο γυναικών με τριτοβάθμια εκπαίδευση βρίσκεται μεταξύ των οικονομικά ενεργών

ΠΙΝΑΚΑΣ 2 Επιλεγμένες περιγραφικές στατιστικές

Ατομικά χαρακτηριστικά	2004-2007		2010-2016	
	Οικονομικά μη ενεργοί	Οικονομικά ενεργοί	Οικονομικά μη ενεργοί	Οικονομικά ενεργοί
Ηλικία	40,0	38,3	42,8	41,5
Νέες 15-24 ετών (%)	33,3	25,2	33,5	20,0
Απόφοιτες ΤΕΙ (%)	1,3	6,8	2,6	10,1
Απόφοιτες ΑΕΙ (%)	4,5	19,3	7,3	22,5
Κάτοχοι Μεταπτυχιακού ή/και Διδακτορικού (%)	0,1	1,6	0,4	3,4
Έγγαμες (%)	62,1	62,4	60,5	63,3
Αλλοδαπές (%)	5,8	6,6	7,6	8,5
Μαθήτριες/σπουδάστριες (%)	23,9	2,1	28,0	2,6
Παιδιά ηλικίας < 11 ετών	16,8	25,0	14,6	25,4
Άτομα στο νοικοκυριό ηλικίας > 70 ετών (=1,%)	7,8	6,6	8,3	6,9
Άτομα στο νοικοκυριό ηλικίας > 70 ετών (=2,%)	0,7	1,1	1,0	1,3
Μέγεθος νοικοκυριού	3,2	3,2	3,2	3,3
Αριθμός απασχολουμένων ηλικίας > 15 ετών	1,0	1,0	0,8	0,8
Ποσοστό συμμετοχής κατά περιφέρεια	2004-2007	2010-2016		
Χώρα	54,6	60,9		
Ανατολική Μακεδονία & Θράκη	57,1	59,3		
Κεντρική Μακεδονία	53,0	58,8		
Δυτική Μακεδονία	51,8	58,1		
Ήπειρος	53,1	60,1		
Θεσσαλία	54,5	60,8		
Ιόνια νησιά	55,1	62,8		
Δυτική Ελλάδα	49,4	57,0		
Στερεά Ελλάδα	52,8	58,8		
Αττική	56,0	62,8		
Πελοπόννησος	58,6	63,4		
Βόρειο Αιγαίο	47,4	53,6		
Νότιο Αιγαίο	48,1	58,5		
Κρήτη	59,3	64,3		
Ποσοστό συμμετοχής κατά βαθμό αστικότητας τόπου διαμονής	2004-2007	2010-2016		
Πρωτεύουσα	56,8	63,5		
ΠΣ Θεσσαλονίκης	53,2	58,7		
Λοιπές αστικές περιοχές	53,3	59,8		
Ημιαστικές περιοχές	52,5	59,4		
Αγροτικές περιοχές	54,6	59,9		

Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού, ΕΛΣΤΑΤ.

γών γυναικών. Η πλειονότητα των γυναικών είναι έγγαμες, αν και αυτό ισχύει συχνότερα για αυτές που συμμετέχουν στο εργατικό δυναμικό. Το μερίδιο των αλλοδαπών γυναικών στη διάρκεια της κρίσης και στις δύο ομάδες αυξήθηκε, όμως αλλοδαπές απαντώνται συχνότερα στο εργατικό δυναμικό. Όπως ήταν αναμενόμενο, η κατηγορία μαθήτριες/σπουδά-

στριες συναντάται περισσότερο στην πρώτη ομάδα, ενώ το μερίδιό τους αυξήθηκε και στις δύο ομάδες, αλλά περισσότερο στην πρώτη.

Το ποσοστό συμμετοχής στην αγορά εργασίας αυξήθηκε στη διάρκεια της κρίσης κατά περίπου έξι εκατοστιαίες μονάδες. Η αύξηση αυτή ενδέχεται να οφείλεται στην είσοδο γυναικών στην αγορά εργασίας,

προκειμένου να στηρίξουν το οικογενειακό εισόδημα που επλήγη λόγω, αφενός, των υψηλών ποσοστών ανεργίας σε συνδυασμό με μείωση των αποδοχών από εργασία και συντάξεις, και, αφετέρου, λόγω της αύξησης των φόρων. Διαφοροποιήσεις στη συμμετοχή καταγράφονται μεταξύ των περιφερειών της χώρας, αν και όλες οι περιφέρειες εμφανίζουν αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στη διάρκεια της κρίσης. Οι μεγαλύτερες αυξήσεις καταγράφονται στο Νότιο Αιγαίο, τα Ιόνια νησιά και τη Δυτική Ελλάδα και η μικρότερη στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη. Μια ενδιαφέρουσα παρατήρηση είναι η μείωση του εύρους κατά 1,2 εκατοστιαίες μονάδες τη δεύτερη περίοδο, άρα οι περιφέρειες έγιναν πιο ομοιογενείς ως προς αυτό το χαρακτηριστικό. Αντίθετα, η διαφοροποίηση της συμμετοχής των γυναικών μεταξύ των περιοχών διαμοιράστηκε, όπως ορίζονται με τον βαθμό αστικότητας, μειώθηκε στη διάρκεια της κρίσης.

Η συμμετοχή μιας γυναίκας (ή ενός ατόμου γενικά) στην αγορά εργασίας είναι μια απόφαση με δύο πιθανά ενδεχόμενα: να συμμετέχει ή όχι. Επομένως, χρησιμοποιείται ένα μοντέλο εκτίμησης Probit, το οποίο υποθέτει ότι η ταυτοτική συνάρτηση (identity function) είναι μια τυπική κανονική σωρευτική συνάρτηση κατανομής (standard normal cumulative distribution function⁶). Αυτό σημαίνει ότι μπορεί κανείς να εκτιμήσει την πιθανότητα μια γυναίκα να συμμετέχει στην αγορά εργασίας με βάση τα χαρακτηριστικά της. Ειδικότερα, η συνάρτηση που εκτιμάται είναι η ακόλουθη:

$$Pr(Y_i = 1) = \Phi(\beta X_i) \quad (1)$$

όπου $Y = 1$ όταν η γυναίκα συμμετέχει στην αγορά εργασίας (απασχολείται ή είναι άνεργη) και μηδέν όταν δεν συμμετέχει, X είναι μία μήτρα ανεξάρτητων μεταβλητών, που παρουσιάζονται στη συνέχεια, και Φ είναι η σωρευτική κανονική κατανομή. Λόγω του δειγματοληπτικού σχεδιασμού της ΕΕΔ, μια γυναίκα μπορεί να καταγραφεί στο δείγμα ως έξι φορές. Προκειμένου, λοιπόν, να εκτιμηθούν τα τυπικά σφάλματα σωστά, χρησιμοποιείται η μέθοδος του clustering⁷. Μιας και οι εκτιμητές, που προκύπτουν από το probit ως έχουν χρησιμεύουν μόνο για τον προσδιορισμό του προσήμου της επίπτωσης ενός χαρακτηριστικού στην πιθανότητα συμμετοχής, εκτιμώνται επιπρόσθετα οι μέσες οριακές επιδράσεις των επιμέρους χαρακτηριστικών.

Ιδανικά, οι ανεξάρτητες μεταβλητές πρέπει να συλλαμβάνουν όλους αυτούς τους παράγοντες που επη-

ραάζουν την απόφαση μιας γυναίκας να συμμετέχει στην αγορά εργασίας, δηλαδή τους παράγοντες που καθορίζουν την προσφορά εργασίας των γυναικών. Πρώτον, υπάρχουν μακροοικονομικοί παράγοντες, όπως αναφέρθηκε στην Εισαγωγή, οι οποίοι αφορούν το οικονομικό και κοινωνικό περιβάλλον μιας χώρας και μπορούν να ερμηνεύσουν τις διαφορές στα ποσοστά συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας μεταξύ διαφορετικών χωρών. Παραδείγματα τέτοιων παραγόντων είναι η πρόσβαση σε υπηρεσίες δημόσιας φροντίδας παιδιών, η παροχή δωρεάν υπηρεσιών υγείας για τους ηλικιωμένους, η φορολογική μεταχείριση του δευτερεύοντος εισοδήματος σε ένα νοικοκυριό (π.χ. χαμηλότερο εισόδημα του/της συζύγου), οι επιδοτήσεις για την φροντίδα των παιδιών, τα επιδόματα τέκνων, οι άδειες μετ' αποδοχών για γονείς ή φορολογικά κίνητρα για να συμμετέχουν και οι δύο σύζυγοι στην αγορά εργασίας, κ.ά. (Jaumotte, 2004). Στην περίπτωση μιας χώρας οι παράγοντες αυτοί δεν μεταβάλλονται, επομένως δεν λαμβάνονται υπόψη στη διερεύνηση των διαφορών. Εξαίρεση, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, είναι η περίπτωση μιας χώρας στην οποία έχουν συμβεί θεσμικές και άλλες μεταρρυθμίσεις, οι οποίες ενδεχομένως επηρεάζουν τα κίνητρα των γυναικών. Η Ελλάδα είναι μια τέτοια χώρα. Ωστόσο, αυτό το άρθρο εστιάζει στη διερεύνηση των μικροοικονομικών παραγόντων.

Δεύτερον, υπάρχουν μικροοικονομικοί παράγοντες, οι οποίοι αφορούν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά των γυναικών και μπορεί να οδηγήσουν σε διαφορετικά αποτελέσματα αναφορικά με τη συμμετοχή στην αγορά εργασίας στο πλαίσιο του ίδιου μακροοικονομικού περιβάλλοντος, άρα καθορίζουν την προσφορά εργασίας. Η επιλογή αυτών των παραγόντων βασίζεται στο μοντέλο κατανομής χρόνου του Becker (1965), σύμφωνα με το οποίο οι γυναίκες επιλέγουν ανάμεσα σε σχολή, επίσημη εργασία και παραγωγή στο νοικοκυριό αγαθών και υπηρεσιών. Στο τελευταίο περιλαμβάνονται η φροντίδα των παιδιών, η φροντίδα των ηλικιωμένων, η φροντίδα του νοικοκυριού, κ.ά., και συνεπάγεται ότι η προσφορά εργασίας των γυναικών είναι πιο ελαστική σε σύγκριση με εκείνη των ανδρών, ενώ αυξάνεται περαιτέρω όσο αυξάνονται οι υποχρεώσεις στο νοικοκυριό, π.χ. περισσότερα παιδιά. Στο πλαίσιο αυτό, ένας αριθμός μεταβλητών χρησιμοποιούνται ως ανεξάρτητες. Σε αυτές περιλαμβάνονται διάφοροι κοινωνικοί και δημογραφικοί παράγοντες. Παραδείγματα τέτοιων μεταβλητών μπορεί να βρει κανείς στις εργασίες των Merz (1990), Christofides and

6. Βλέπε Wooldridge (2002), ch.15.

7. Βλ. <<http://www.stata.com/manuals13/rprobit.pdf>> για μία σχετική συζήτηση.

Paschardes (2000), Connelly *et al.* (2001), Marenzi and Pagani (2003), Bloemen and Stancaelli (2008). Ίσως η συνηθέστερη είναι η ηλικία και το τετράγωνο αυτής. Θεωρητικά –*ceteris paribus*– οι νεότερες γυναίκες είναι πιο πιθανό να συμμετέχουν στην αγορά εργασίας σε σύγκριση με τις μεγαλύτερες, καθώς διάφοροι παράγοντες αλλάζουν διαχρονικά, όπως π.χ. το περιβάλλον γίνεται πιο φιλικό στην εργασία των γυναικών, οι αντιλήψεις των εργοδοτών γίνονται πιο θετικές έναντι των γυναικών, οι γυναίκες αποκτούν περισσότερη εκπαίδευση (cohort effect), κ.ά.

Επίσης, λαμβάνεται σχεδόν πάντοτε υπόψη το επίπεδο εκπαίδευσης που έχει ολοκληρώσει η γυναίκα, καθώς οι πιο εκπαιδευμένες είναι θεωρητικά πιο στενά συνδεδεμένες με την αγορά εργασίας, εξαιτίας των υψηλότερων αναμενόμενων αποδοχών τους (λόγω της θεωρητικά υψηλότερης παραγωγικότητάς τους) και του υψηλότερου κόστους επένδυσης στην εκπαίδευση, σε όρους χρόνου και χρήματος. Επίσης, επειδή στην Ελλάδα είναι πολύ συνηθισμένο για νέες έως 24 ετών να μην έχουν ολοκληρώσει τις σπουδές τους, περιλαμβάνεται στο μοντέλο και αυτή η πληροφορία. Η οικογενειακή κατάσταση είναι μια ακόμη παράμετρος που ενδέχεται να επηρεάζει την απόφαση των γυναικών μιας και ο γάμος μπορεί να αποθαρρύνει τις γυναίκες από το να συμμετέχουν στην αγορά εργασίας, είτε λόγω πολιτισμικών προτύπων, είτε λόγω αυξημένου χρόνου που πρέπει να δαπανούν στο σπίτι. Η εθνική προέλευση μπορεί να είναι ένας ακόμη παράγοντας διαφοροποίησης των γυναικών ως προς την απόφαση συμμετοχής στην αγορά εργασίας, δεδομένου ότι οι μετανάστριες που ήρθαν στη χώρα είχαν συχνά ως πρωταρχικό σκοπό την εύρεση απασχόλησης, ενώ σε αντιδιαστολή, κάποιοι πολιτισμικοί παράγοντες ενδέχεται να περιορίζουν τη συμμετοχή τους στο εργατικό δυναμικό.

Στην απόφαση να συμμετέχει η γυναίκα στο εργατικό δυναμικό σημασία, επίσης, αναμένεται να έχει ο αριθμός των μελών του νοικοκυριού. Από τη μια πλευρά, απαιτείται περισσότερη «παραγωγή» στο σπίτι, π.χ. με τη μορφή περισσότερων ωρών για τη φροντίδα των υπολοίπων μελών του νοικοκυριού. Από την άλλη πλευρά, όμως, ενδέχεται ο αυξημένος αριθμός μελών να ωθεί περισσότερα μέλη στην αγορά εργασίας, λόγω αυξημένων δαπανών διαβίωσης. Ιδιαίτερη προσοχή δίνεται στην παρουσία μελών στο νοικοκυριό άνω των 70 ετών και στην παρουσία μικρών παιδιών κάτω των 11 ετών, με βάση την υπόθεση ότι αυτές οι κατηγορίες απαιτούν είτε φροντίδα, είτε αντίθετα,

μπορούν να συνεισφέρουν στις ανάγκες του νοικοκυριού, π.χ. φροντίζοντας τα μικρά παιδιά. Άρα, ενώ η επίδραση των παιδιών αναμένεται αρνητική στην πιθανότητα συμμετοχής της γυναίκας, η επίδραση των ηλικιωμένων μελών μπορεί να είναι είτε θετική, είτε αρνητική. Τέλος, η παρουσία μελών που ήδη απασχολούνται μπορεί να μειώσει την πίεση στα υπόλοιπα μέλη να εργαστούν, σύμφωνα με την υπόθεση του δευτερεύοντα εργαζόμενου⁸.

Μια άλλη ομάδα μεταβλητών, οι οποίες επηρεάζουν την απόφαση των γυναικών να συμμετέχουν στην αγορά εργασίας, περιλαμβάνει τη διοικητική περιφέρεια διαμονής, η οποία ενδέχεται να υποκρύπτει πολιτισμικές διαφορές ή διαφορές στο είδος των θέσεων εργασίας που είναι διαθέσιμες, π.χ. θέσεις μερικής απασχόλησης σε κάποιες περιφέρειες που υπάρχει έντονη παρουσία του τουριστικού κλάδου έναντι απαιτητικών χειρωνακτικών θέσεων εργασίας στον πρωτογενή τομέα σε αγροτικές περιοχές. Ακόμη, περιλαμβάνει το μέγεθος της πόλης ή του δήμου διαμονής, το οποίο επίσης καθορίζει σε ένα βαθμό το είδος των διαθέσιμων θέσεων εργασίας. Εφόσον τα δεδομένα καλύπτουν ένα εύρος ετών, χρησιμοποιούνται ψευδομεταβλητές για το έτος της έρευνας, ώστε να συλληφθεί η επίδραση του οικονομικού κύκλου ή/και οι αλλαγές που προήλθαν από την αλλαγή του θεσμικού πλαισίου στη διάρκεια της κρίσης, αλλά και για το τρίμηνο της έρευνας, ώστε να ελεγχθεί ενδεχόμενη εποχικότητα της οικονομικής δραστηριότητας, μιας και δεν είναι σπάνιο φαινόμενο κάποιοι άνθρωποι να απασχολούνται για μερικούς μόνο μήνες τον χρόνο και μετά να παραμένουν οικονομικά ανενεργοί⁹ μέχρι την επόμενη σεζόν. Παρόμοιες μεταβλητές με αυτές που επιλέχθηκαν είναι κοινά αποδεκτές στη διεθνή βιβλιογραφία που εξετάζει τη συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας, όπως είναι οι εργασίες των Cavanidis and Cholezas (2013), Scoppa and Stranges (2014), Blau *et al.* (2011), ενώ σε άλλες περιπτώσεις με πλουσιότερα δεδομένα προστίθενται και άλλες μεταβλητές, όπως είναι το εισόδημα του συζύγου, μεταβλητές πολιτισμικού χαρακτήρα, η κατανάλωση του νοικοκυριού, κ.ά. [π.χ. βλέπε Fernandez and Fogli (2009), Blau and Kahn (2011), Juhn and Murphy (1997)].

3. Αποτελέσματα

Στον Πίνακα 3 παρουσιάζονται οι μέσες οριακές επιδράσεις των μεταβλητών με βάση το μοντέλο συμμετοχής που περιγράφηκε στην εξίσωση (1) για κάθε

8. Για μια συζήτηση αναφορικά με την επίδραση του επιπρόσθετου απασχολούμενου αναφορικά με τις γυναίκες βλέπε Mincer (1962).

9. Τυπικά, εφόσον δεν αναζητούν ενεργά εργασία, δεν κατηγοριοποιούνται ως άνεργοι.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3 Μέσες οριακές επιδράσεις των μεταβλητών στην πιθανότητα συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό

	2004-2007		2010-2016	
	dy/dx	Τυπ. σφάλμα	dy/dx	Τυπ. σφάλμα
Ηλικία	-0,007 ***	0,000	-0,010 ***	0,000
Δημοτικό ή λιγότερη εκπαίδευση	-0,064 ***	0,005	-0,032 ***	0,004
Κατώτερη Δευτεροβάθμια	-0,080 ***	0,005	-0,051 ***	0,004
Μεταδευτεροβάθμια	0,169 ***	0,006	0,103 ***	0,005
ΤΕΙ	0,223 ***	0,008	0,162 ***	0,005
Πανεπιστήμια	0,238 ***	0,005	0,181 ***	0,004
Μεταπτυχιακές σπουδές ή/και Διδακτορικό	0,327 ***	0,016	0,278 ***	0,010
Έγγαμη	-0,158 ***	0,005	-0,133 ***	0,004
Χήρα/διαζευγμένη/σε διάσταση	-0,061 ***	0,007	-0,069 ***	0,005
Μετανάστρια	0,005	0,007	0,006	0,005
Μαθήτρια/σπουδάστρια	-0,474 ***	0,004	-0,479 ***	0,005
Παιδιά ως 11 ετών	-0,048 ***	0,004	-0,055 ***	0,004
Αριθμός μελών άνω των 70 ετών	0,012 **	0,005	0,003	0,004
Αριθμός μελών νοικοκυριού	-0,018 ***	0,002	-0,014 ***	0,001
Αριθμός απασχολούμενων μελών νοικοκυριού	0,040 ***	0,002	0,031 ***	0,002
Ανατολική Μακεδονία & Θράκη	0,083 ***	0,008	0,029 ***	0,006
Κεντρική Μακεδονία	0,037 ***	0,008	0,007	0,007
Δυτική Μακεδονία	0,034 ***	0,010	0,002	0,008
Ήπειρος	0,046 ***	0,008	0,028 ***	0,007
Θεσσαλία	0,055 ***	0,008	0,029 ***	0,007
Ιόνια νησιά	0,046 ***	0,011	0,021 **	0,009
Δυτική Ελλάδα	0,016 **	0,008	-0,003	0,007
Στερεά Ελλάδα	0,028 ***	0,008	-0,001	0,007
Πελοπόννησος	0,080 ***	0,008	0,038 ***	0,007
Βόρειο Αιγαίο	-0,023 **	0,011	-0,059 ***	0,009
Νότιο Αιγαίο	-0,010	0,010	-0,009	0,009
Κρήτη	0,097 ***	0,007	0,055 ***	0,006
Περιφέρεια Πρωτευούσης	0,051 ***	0,006	0,017 ***	0,005
ΠΣ Θεσσαλονίκης	-0,001	0,008	-0,009	0,006
Ημιαστικές περιοχές	0,030 ***	0,005	0,017 ***	0,004
Αγροτικές περιοχές	0,085 ***	0,004	0,048 ***	0,003
Q1	-0,004 ***	0,001	-0,004 ***	0,001
Q3	-0,010 ***	0,001	0,000	0,001
Q4	-0,005 ***	0,001	-0,001	0,001
2005	0,003	0,002		
2006	0,012 ***	0,003		
2007	0,013 ***	0,003		
2011			-0,002	0,003
2012			0,002	0,003
2013			0,008 **	0,003
2014			0,010 ***	0,003
2015			0,017 ***	0,003
2016			0,025 ***	0,003

Σημείωση: ***(**) = σημαντικά σε επίπεδο σημαντικότητας 1% (5%).

μία μεταβλητή ξεχωριστά και για κάθε περίοδο. Σε γενικές γραμμές τα αποτελέσματα συμφωνούν με τη βιβλιογραφία. Οι άξονες παρουσίας των αποτελεσμάτων είναι δύο. Πρώτον, συζητείται η γενική επίδραση των μεταβλητών στην πιθανότητα συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας και, δεύτερον, σχολιάζεται η μεταβολή της επίδρασης αυτής στη διάρκεια της κρίσης.

Ξεκινώντας από τον πρώτο άξονα, φαίνεται ότι η πιθανότητα συμμετοχής στην αγορά εργασίας μειώνεται με την αύξηση της ηλικίας, αντανακλώντας τη συχνότερη συμμετοχή των νεότερων γυναικών στην αγορά εργασίας σε σύγκριση με τις γυναίκες μεγαλύτερης ηλικίας. Οι γυναίκες απόφοιτοι βαθμίδας χαμηλότερης του Λυκείου έχουν λιγότερες πιθανότητες να συμμετέχουν στην αγορά εργασίας, ενώ οι γυναίκες απόφοιτοι βαθμίδας ανώτερης από το Λύκειο έχουν αυξημένες πιθανότητες συμμετοχής στην αγορά εργασίας. Μάλιστα, αν εξαιρέσει κανείς τις απόφοιτες Δημοτικού ή με λιγότερη εκπαίδευση, κάθε υψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης αυξάνει την πιθανότητα συμμετοχής στην αγορά εργασίας. Ενδεικτικά, κατά τη διάρκεια της κρίσης η πιθανότητα να συμμετέχει μια γυναίκα με Μεταπτυχιακό ή Διδακτορικό στην αγορά εργασίας είναι περίπου 28% υψηλότερη από εκείνη μιας απόφοιτης Λυκείου, όταν το πτυχίο πανεπιστημίου δίνει αύξηση της πιθανότητας κατά 18% περίπου. Το εύρημα συμφωνεί με τη θεωρία ανθρώπινου κεφαλαίου, η οποία προβλέπει ότι οι γυναίκες που έχουν επενδύσει περισσότερο στην εκπαίδευση συμμετέχουν στην αγορά εργασίας με στόχο την αξιοποίηση της επένδυσής τους. Από την άλλη πλευρά, οι γυναίκες που συμμετέχουν ακόμη στην τυπική εκπαιδευτική διαδικασία έχουν σημαντικά μικρότερες πιθανότητες συμμετοχής (πλησιάζουν το 50%), πιθανόν λόγω της αφοσίωσης στις σπουδές, την οποία διευκολύνει η χρηματοδότησή τους από την οικογένεια.

Η οικογενειακή κατάσταση φαίνεται να διαδραματίζει κάποιο ρόλο στην επιλογή των γυναικών, καθώς αυτές που δεν είναι έγγαμες, ούτε ήταν ποτέ, εμφανίζουν μεγαλύτερη πιθανότητα συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό. Ο γάμος, ειδικότερα, μειώνει την πιθανότητα συμμετοχής πάνω από 13%, τόσο πριν όσο και στη διάρκεια της κρίσης. Η εθνική προέλευση δεν φαίνεται να έχει ισχυρή επίδραση στην πιθανότητα συμμετοχής των γυναικών σε καμία από τις δύο περιόδους. Αυτό θα μπορούσε να σημαίνει ότι οι γυναίκες αλλοδαπής προέλευσης έχουν πλήρως αφομοιωθεί

και έχουν υιοθετήσει τη συμπεριφορά των γυναικών ελληνικής προέλευσης. Ωστόσο, η εκπαίδευση και ο βαθμός που αυτή γίνεται αποδεκτή και αξιολογείται από τους εργοδότες ενδέχεται να υποκρύπτει σημαντικές διαφορές μεταξύ των δύο ομάδων, ενώ και οι διαφορές στην ηλικία θα μπορούσαν επίσης να λειτούργουν στην ίδια κατεύθυνση.

Τα ευρήματα για την επίδραση της σύνθεσης του νοικοκυριού είναι εξαιρετικά ενδιαφέροντα. Καταρχάς, η ύπαρξη παιδιών ως 11 ετών επιδρά αρνητικά, πιθανόν διότι αυξάνεται ο χρόνος που πρέπει να αφιερώσει η γυναίκα στην ανατροφή των παιδιών ελλείψει δωρεάν εναλλακτικών επιλογών¹⁰, π.χ. απογευματινές δραστηριότητες στο σχολείο, διευρυμένο ωράριο στην προσχολική ηλικία, κ.ά. Η ύπαρξη μελών άνω των 70 ετών στο νοικοκυριό αυξάνει την πιθανότητα συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας, μόνο πριν την κρίση. Αυτό μάλλον οφείλεται στην παροχή βοήθειας στο νοικοκυριό, η οποία μειώνει ενδεχομένως τον χρόνο που η γυναίκα πρέπει να δαπανήσει στο νοικοκυριό. Ο αριθμός των μελών του νοικοκυριού γενικά φαίνεται να αυξάνει τις υποχρεώσεις της γυναίκας, μειώνοντας την πιθανότητα συμμετοχής της. Τέλος, ο αριθμός των απασχολούμενων στο νοικοκυριό αυξάνει την πιθανότητα συμμετοχής της γυναίκας, πιθανόν λόγω κοινών αξιών και αντιλήψεων σχετικά με τη αξία της απασχόλησης ή λόγω ίσης συνεισφοράς στα έξοδα του νοικοκυριού. Και σε αυτή την περίπτωση, το αποτέλεσμα θα μπορούσε να είναι διαφορετικό, αν η απασχόληση του άνδρα αύξανε τα περιθώρια να παραμείνει η γυναίκα στο σπίτι, με την έννοια της εξασφάλισης ενός ικανοποιητικού εισοδήματος για το νοικοκυριό.

Αναφορικά με τον τόπο διαμονής, μόνο οι γυναίκες στην περιφέρεια Βορείου Αιγαίου έχουν χειρότερες πιθανότητες να συμμετέχουν στην αγορά εργασίας σε σύγκριση με αυτές που διαμένουν στην Αττική. Επιπλέον, τόσο οι γυναίκες που διαμένουν στην περιοχή της πρωτεύουσας, όσο και αυτές που διαμένουν σε ημιαστικές και αγροτικές περιοχές εμφανίζουν αυξημένες πιθανότητες συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό σε σύγκριση με τις γυναίκες που διαμένουν σε αστικές περιοχές εκτός των ανωτέρω και στη Θεσσαλονίκη. Οι διαφορές αυτές μπορεί μεταξύ άλλων να οφείλονται στην οικογενειακή βοήθεια που είναι πιο συχνή στην επαρχία, αλλά και στο είδος των εργασιών που αναζητούν οι γυναίκες εκεί.

Περνώντας στον δεύτερο άξονα συζήτησης των αποτελεσμάτων, παρατηρείται ότι τη δεύτερη περίοδο,

10. Η μη συμμετοχή των γυναικών δεν σημαίνει ότι δεν θέλουν να εργαστούν. Η ύπαρξη παιδιών που απαιτούν φροντίδα σημαίνει ότι πιθανόν υπάρχουν περιορισμοί ως προς το ωράριο εργασίας, τον χρόνο μετάβασης στην εργασία, κ.ά. Επίσης, δεν πρέπει να αγνοείται το κόστος ευκαιρίας, καθώς η σύγκριση του κόστους φροντίδας ενός παιδιού με τις αποδοχές μιας γυναίκας, ειδικά ανειδίκευτης, συχνά καθιστά οποιαδήποτε σκέψη για εργασία μη ορθολογική, τουλάχιστον τα πρώτα χρόνια μετά τη γέννηση.

της οικονομικής κρίσης, η επίδραση σχεδόν του συνόλου των μεταβλητών μειώθηκε. Αυτό σημαίνει ότι η κρίση συνέβαλλε στη μείωση των διαφοροποιήσεων των γυναικών με βάση τα χαρακτηριστικά τους. Είναι πιθανόν αυτό να οφείλεται στη μείωση των προοπτικών απασχόλησης των γυναικών στη διάρκεια της κρίσης, καθώς και στη χειροτέρευση των όρων απασχόλησης γενικά. Ειδικότερα, σημαντική μείωση των επιδράσεων καταγράφεται στην εκπαίδευση. Η αποφοίτηση από ΤΕΙ αυξάνει μεν την πιθανότητα συμμετοχής στη διάρκεια της κρίσης σε σύγκριση με τις απόφοιτες Λυκείου, αλλά 6,1 εκατοστιαίες μονάδες λιγότερο σε σύγκριση με την πρώτη περίοδο. Το ίδιο ισχύει για τις απόφοιτες Πανεπιστημίου, αλλά και όλες τις απόφοιτες από βαθμίδα πάνω από το Λύκειο. Αντίστοιχα μειώθηκε και η αρνητική επίδραση των χαμηλότερων του Λυκείου επιπέδων. Αν δεχθεί κανείς ότι η επίδραση κάθε παραμέτρου σχετίζεται με τις προοπτικές στην αγορά εργασίας¹¹, είτε πραγματικές είτε εκλαμβανόμενες (δηλαδή όπως τις αντιλαμβάνονται οι γυναίκες εν προκειμένω), αυτό συνεπάγεται ότι στη διάρκεια της κρίσης οι προοπτικές έγιναν περισσότερο ομοιογενείς, οπότε «βαραίνουν» λιγότερο στην απόφαση των γυναικών. Επιπλέον, το γεγονός ότι η συμμετοχή των γυναικών αυξήθηκε στη διάρκεια της κρίσης σημαντικά, πιθανόν προκάλεσε την εξασθένιση των επιδράσεων επιμέρους παραμέτρων στην απόφαση συμμετοχής, μιας και ανεξαρτήτως χαρακτηριστικών οι γυναίκες εισήλθαν μαζικά στην αγορά για να αντισταθμίσουν τις απώλειες στο οικογενειακό εισόδημα. Η ερμηνεία αυτή εξηγεί τη μείωση των επιδράσεων και των υπολοίπων παραγόντων του υποδείγματος. Σε αντιδιαστολή, η συνεχιζόμενη εκπαίδευση αποτελεί ακόμη και στην περίοδο της κρίσης σημαντικό εμπόδιο στη συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας και, μάλιστα, μεγαλύτερο.

Συμπερασματικά, και συγκρίνοντας τη στατιστικά σημαντική επίδραση των μεταβλητών στην πιθανότητα συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας και στις δύο περιόδους, μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι, από τις επιλεχθείσες μεταβλητές, μεγαλύτερη επίδραση ασκούν στην απόφαση της γυναίκας να συμμετέχει στην αγορά εργασίας η συμμετοχή στην εκπαιδευτική διαδικασία (πάνω από 40% μείωση), το εκπαιδευτικό επίπεδο (κοντά στο 20% αύξηση για τις απόφοιτες Πανεπιστημίου και 30% για τις κατόχους Μεταπτυχιακού ή/και Διδακτορικού τίτλου συγκριτικά) και ο γάμος (περίπου 13% αρνητική επίδραση).

Επομένως, αν στόχος είναι η αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας, πέραν των παρεμβάσεων υπέρ της ισότητας των ευκαιριών που μπορεί να ενθαρρύνουν τη συμμετοχή των γυναικών βελτιώνοντας τις επαγγελματικές προοπτικές τους, η εκπαίδευση φαίνεται να προβάλλει ως ένα καλό πεδίο δράσης. Αυτό δεν αλλάζει, παρά τη μείωση της σημασίας των παραμέτρων στην απόφαση συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό στη διάρκεια της κρίσης. Απλώς, η μείωση της επίδρασης της εκπαίδευσης στη διάρκεια της κρίσης σημαίνει ότι οι όποιες παρεμβάσεις θα έχουν μικρότερο αντίκτυπο από πριν.

4. Συμπεράσματα

Η προσπάθεια ερμηνείας της απόφασης συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας περιορίζεται εκ των πραγμάτων από τη διαθεσιμότητα των στατιστικών στοιχείων. Στο παρόν άρθρο χρησιμοποιήθηκε η Έρευνα Εργατικού Δυναμικού της ΕΛΣΤΑΤ, ενώ το δείγμα χωρίστηκε σε δύο περιόδους. Η πρώτη περίοδος (πριν την κρίση) περιλαμβάνει παρατηρήσεις από το 2004 έως το 2007, και η δεύτερη (στη διάρκεια της κρίσης) περιλαμβάνει παρατηρήσεις από το 2010 έως το 2016. Με βάση τις δύο περιόδους, εκτιμήθηκε η επίδραση διαφόρων χαρακτηριστικών των γυναικών στην απόφασή τους να συμμετέχουν ή όχι στην αγορά εργασίας και οι μεταβολές που επήλθαν στη διάρκεια της κρίσης και, πιθανότατα, εξαιτίας της, μέσω των αλλαγών που προκάλεσε στην αγορά εργασίας, θεσμικών και μη.

Δύο είναι τα βασικά συμπεράσματα στα οποία κατέληξε το άρθρο αυτό. Το πρώτο είναι ότι η εκπαίδευση έχει τον σημαντικότερο ρόλο στη διαμόρφωση της επιλογής των γυναικών να συμμετέχουν στην αγορά εργασίας, τουλάχιστον από τις παραμέτρους που συμπεριλήφθηκαν στην ανάλυση. Το δεύτερο είναι ότι η επίδραση σχεδόν όλων των παραμέτρων μειώθηκε στη διάρκεια της κρίσης, σηματοδοτώντας μια αύξηση της ομοιογένειας, που δυσχεραίνει τις όποιες παρεμβάσεις. Ωστόσο, η εκπαίδευση παραμένει σημαντικός παράγοντας προσδιορισμού της απόφασης συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό. Όπως ήδη αναφέρθηκε, τα διαθέσιμα δεδομένα καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό το βάθος της ανάλυσης. Μια πιο πλούσια πηγή δεδομένων θα μπορούσε να δώσει ακόμη περισσότερη πληροφόρηση.

11. Ένα άτομο συμμετέχει στην αγορά εργασίας για να βρει δουλειά, όχι απλώς για να συμμετέχει. Επομένως, όταν οι προοπτικές δυσχεραίνουν, αποθαρρύνεται. Αν ένα πτυχίο έδινε σημαντικές προοπτικές εύρεσης απασχόλησης πριν την κρίση, αλλά όχι πια, είτε πράγματι ισχύει, είτε απλώς έτσι πιστεύεται, τότε αναμένεται ως παράγοντας να χάσει μέρος της σημασίας του, δηλαδή της επίδρασής του στην απόφαση συμμετοχής. Αυτό φαίνεται να δείχνουν τα αποτελέσματα.

Παράρτημα

ΠΙΝΑΚΑΣ Α1 Πιθανότητα συμμετοχής στην αγορά εργασίας των γυναικών 15-64 ετών

	2004-2007		2010-2016	
	Συντ.	Τυπ. σφάλμα	Συντ.	Τυπ. σφάλμα
Ηλικία	0,175 ***	0,003	0,206 ***	0,003
Ηλικία στο τετράγωνο	-0,002 ***	0,000	-0,003 ***	0,000
Δημοτικό ή λιγότερη εκπαίδευση	-0,197 ***	0,014	-0,103 ***	0,012
Κατώτερη Δευτεροβάθμια	-0,244 ***	0,016	-0,164 ***	0,014
Μεταδευτεροβάθμια	0,551 ***	0,021	0,345 ***	0,017
ΤΕΙ	0,758 ***	0,029	0,563 ***	0,020
Πανεπιστήμια	0,817 ***	0,018	0,639 ***	0,014
Μεταπτυχιακές σπουδές ή/και Διδακτορικό	1,244 ***	0,091	1,077 ***	0,050
Έγγαμη	-0,556 ***	0,020	-0,492 ***	0,017
Χήρα/διαζευγμένη/σε διάσταση	-0,223 ***	0,026	-0,265 ***	0,021
Μετανάστρια	0,018	0,022	0,021	0,017
Μαθήτριά/σπουδάστρια	-1,733 ***	0,024	-1,667 ***	0,022
Παιδιά ως 11 ετών	-0,163 ***	0,015	-0,196 ***	0,013
Αριθμός μελών άνω των 70 ετών	0,041 **	0,017	0,012	0,014
Αριθμός μελών νοικοκυριού	-0,060 ***	0,005	-0,051 ***	0,004
Αριθμός απασχολούμενων μελών νοικοκυριού	0,135 ***	0,008	0,109 ***	0,007
Ανατολική Μακεδονία & Θράκη	0,282 ***	0,026	0,101 ***	0,023
Κεντρική Μακεδονία	0,125 ***	0,027	0,024	0,023
Δυτική Μακεδονία	0,116 ***	0,034	0,007	0,030
Ήπειρος	0,156 ***	0,026	0,098 ***	0,024
Θεσσαλία	0,186 ***	0,027	0,103 ***	0,024
Ιόνια νησιά	0,156 ***	0,039	0,073 **	0,032

Δυτική Ελλάδα	0,054 **	0,026	-0,010	0,023
Στερεά Ελλάδα	0,094 ***	0,027	-0,003	0,023
Πελοπόννησος	0,273 ***	0,027	0,135 ***	0,023
Βόρειο Αιγαίο	-0,077 **	0,037	-0,202 ***	0,032
Νότιο Αιγαίο	-0,034	0,034	-0,030	0,030
Κρήτη	0,330 ***	0,026	0,197 ***	0,022
Περιφέρεια Πρωτευούσης	0,174 ***	0,022	0,061 ***	0,019
ΠΣ Θεσσαλονίκης	-0,002	0,026	-0,031	0,022
Ημιαστικές περιοχές	0,103 ***	0,016	0,060 ***	0,013
Αγροτικές περιοχές	0,291 ***	0,015	0,170 ***	0,012
Q1	-0,015 ***	0,003	-0,013 ***	0,002
Q3	-0,035 ***	0,003	-0,002	0,002
Q4	-0,016 ***	0,004	-0,004	0,003
2005	0,012	0,008		
2006	0,042 ***	0,011		
2007	0,043 ***	0,011		
2011			-0,008	0,009
2012			0,007	0,012
2013			0,027 **	0,012
2014			0,037 ***	0,012
2015			0,059 ***	0,012
2016			0,089 ***	0,012
Σταθ. όρος	-2,383	0,063	-2,709 ***	0,059
Log likelihood	-204.945,02		-283.001,72	
Sample size	392.894		561.255	
Pseudo R ²	0,2446		0,2611	

Σημείωση: ***(**) = σημαντικά σε επίπεδο σημαντικότητας 1% (5%).

Βιβλιογραφία

- Becker, S.G. (1965). A Theory of the Allocation of Time. *The Economic Journal*, Vol.75 (299), pp. 493-517.
- Becker, S.G. (1964). *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education*, 3rd Edition, University of Chicago Press.
- Blau, F. and L. Kahn (2011). Substitution between Individual and Cultural Capital: Pre-Migration Labor Supply, Culture and US Labor Market Outcomes among Immigrant Women. *IZA DP* No.5890, pp. 1-44.
- Blau, F., L. Kahn and K. Papps (2011). Gender, Source Country Characteristics, and Labor Market Assimilation among Immigrants. *Review of Economics and Statistics*, Vol.93 (1), pp. 43-58.
- Bloemen, H. and E. Stanca (2008). How do spouses allocate time: the effects of wages and income. *IZA Discussion Paper* No.3679.
- Cavounidis, J. and I. Cholezas (2013). *Educational and the Labour Market Trajectories of Youth of Migrant Origin*. KEPE Studies No.75. Athens.
- Christofides, L. and P. Paschardes (2000). The gender wage gap: a study of paid work in Cyprus. *Labour*, Vol.14 (2), pp.311-330.
- Connelly, R., DeGraff, D. S. and D. Levison (2001). Women's employment status and hours employed in urban Brazil: does husband's presence matter? *Labour*, Vol. 15(1), pp.133-167.
- Fernandez, R. and A. Fogli (2009). Culture: An Empirical Investigation of Beliefs, Work, and Fertility. *American Economic Journal: Macroeconomics*, Vol. 1(1), pp. 146-177.
- Jaumotte, F. (2004). Labour Force Participation of Women: Empirical Evidence on the Role of Policy and Other Determinants in OECD Countries. *OECD Economic Studies*, No.37, 2003/2.
- Juhn, C. and K.M. Murphy (1997). Wage Inequality and Family Labor Supply. *Journal of Labor Economics*, Vol. 14(1:1), pp. 72-97.
- Κοτζαμάνης, Β., Κωστώκη, Α., Βεργουγιάνης, Σ., Ζαφείρης, Κ. και Μπαλτάς, Π. (2016). *Η Πληθυσμιακή Εξέλιξη της Ελλάδας (2015-2050)*. Οργανισμός Έρευνας και Ανάλυσης διαΝΕΟσις.
- Lyberaki, A. (2017). *Εργασία Γυναικών. Γιατί έχει σημασία*. Διαθέσιμο στο: <http://www.huffingtonpost.gr/antigoni-liberaki/_12450_b_17450236.html>.
- Marenzi, A. and L. Pagani (2003). The impact of elder parents on Italian women's labor market participation. *Rivista di Politica Economica*, Vol.95 (2), pp. 155-189.
- Merz, J. (1990). Female labor supply: labor force participation, market wage rate and working hours of married and unmarried women in the Federal Republic of Germany. *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, Vol. 207(3), pp. 240-270.
- Mincer, J. (1962). Labour Force Participation of Married Women: A Study of Labor Supply. In *Aspects of Labor Economics*. Editor H.M. Groves, NBER, pp. 63-106. Διαθέσιμο στο: <<http://www.nber.org/chapters/c0603.pdf>>.
- Scoppa, V. and M. Stranges (2014). Cultural Values and Decision to Work of Immigrant Women in Italy. *IZA DP*, No.8522.
- OECD (2012). *Gender Equality in Education, Employment and Entrepreneurship: Final Report to the MCM 2012*. Διαθέσιμο στο: <<http://www.oecd.org/employment/50423364.pdf>>.
- Wooldridge, J.M. (2002). *Econometric analysis of cross section and panel data*. Massachusetts Institute of Technology.